

Ke staročeské slovní zásobě z oblasti textilní výroby: příprava suroviny před předemím*

Martina Jamborová

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český, AV ČR, v. v. i., Praha

Existuje řada článků a odborných prací, které se zabývají historickou textilní výrobou.¹ V těchto pracích se mj. citují názvy jednotlivých pracovních nástrojů, pracovních postupů a dílčích nebo konečných produktů. Tyto výrazy jsou přejímány z dobových pramenů, někdy jsou vedle sebe bez bližšího časového zařazení uváděna pojmenování různého stáří, popřípadě jsou na úrovni interpretace či přímo překladu pro popis starších jevů užívány názvy mladší. Např. v Dějinách techniky v Československu se dočítáme, že odpad při výrobě příze, „tj. krátká koudelovitá vlákna a jemné pazdeří, se nazýval hačky“ (Nový a kol. (1974, s. 195) – ve staré češtině jsou ale v tomto významu doložena pouze neutra *pazdero*, -a, *pazdeřie*, -ie a fem. *kúdele*, -e, *kúdel*, -e. Staročeské *haczki* (KrumlVýkl 188a) je překladem za lat. *braca*, -ae fem., v mladším období tento výraz není doložen, a až Jungmannův slovník uvádí plurál fem. *hačky* s významy deminutivum od *hace* (tj. „spodní oděv od pasu po stehna“) a „zrníčka v plévě neb v klase, vylouštiti se nedající“ (Jungmann, 1835, s. 645), Příruční slovník jazyka českého a Slovník spisovného jazyka českého slovo *hačky* neuvádějí.² Na pomyslné časové ose se výrazy z oblasti textilní výroby užívané v novodobých odborných pracích pohybují ve značném rozpětí: od 14. do 20. století. Položme si otázku: které výrazy týkající se textilní výroby jsou doloženy v češtině do r. 1500?

Pro rozsáhlý jazykový materiál vztahující se k textilní výrobě se v tomto příspěvku zaměřím pouze na jednu její fázi, a to na **přípravu suroviny k předemím**.

Len a konopí se ke spřádání připravovaly obdobně. Stonky bylo zapotřebí zbavit dřevoviny. K tomu sloužilo zařízení označované v novodobé literatuře jako *médlice*, *trdlíce*, *trlice* či *chrástačka*, tato činnost bývá nazývána *lámání*, *médlení* nebo *tření*.³ Ve staročestině je pro toto zařízení doloženo pojmenování *trlicě*, -ě (f.), *trdlnicě*, -ě (f.): „*frixorium trlycze*“ (KlarBohO 840, De textoribus); „*frixorium trlicze*“ (KlarGlosA 2571, De fabris); „*frixorium trdlnice*“ (SlovVeleš 97b). Jistá tvarová a rozměrová podobnost *trlicě* s čtyřnohým zvířetem je důvodem, že se výraz *trlicě* objevuje v kontextech jako: „[*baba*] na stúpě ... létala ... *trlici* dojila“ (DivVít 176); „*neb sem veliká čarodějnicě ... trlici sem místo krávy dojila*“ (DivKlem 198b, 236); „Často jim [*babám*] hřeblo ani pometlo ani *trlicě* nespomohlo, ani kozel bradatý, na němž jest

¹ Např. Petráň (1965), Husa – Petráň – Šubrtová (1967), Nový a kol. (1974), Petráň a kol. (1985); další viz seznam literatury.

² Příruční slovník jazyka českého, Praha 1935 – 1957, Slovník spisovného jazyka českého, Praha 1960 – 1971.

³ K popisu principu *trdlíce* viz Nový a kol. (1974, s. 194 – 195); k užívání názvů pro tuto pracovní činnost srov. Petráň (1965, s. 66).

okročmo nahá baba jezdila“ (TkadIA 7b). Stonky ke zpracování na *trlici*⁴ se braly po *hrstech*, tedy po takovém množství, jaké mohla pracující osoba držet najednou v ruce, stč.: *hrst*, *-i* (f.) však nelze považovat za speciální textilní termín. Doklady, které by potvrzovaly existenci zařízení zv. *potírka*,⁵ nenacházíme (sr. StčS s.v. *potřieti* 1). O pojmenování *hačky* pro vzniklý odpad jsme mluvili v úvodu příspěvku. Název *chrastačka* pro zařízení na lámání lnu ve staré češtině doložen není,⁶ a pro úplnost dodejme, že staročeské *chrast* (m., f.), *chřast*, *chřást* (m.) jsou doloženy v jiných významech než ‚odpad při zpracování textilní suroviny‘.

Pro dřevovinu a tobolky odpadlé při tření lnu nebo konopí měla staročestina pojmenování *pazdero*, *-a* (n.) ‚kousek pazdeří (sdrhnutá tobolka usušeného lnu ap.)‚ též *pazdeří* vůbec: ‚*hněv tvój, jenž sežral jě [protivníky] jako pazdero*“ (ŽaltWittb 151b, Ex 15,7); ‚*jako prach sem a jako pazdero před tváří tvú větruov*“ (TovHád 82a); a *pazdeřie*, *-ie* (n.) ‚pazdeří, drobný odpad po drhnutí lnu nebo konopí (vyznačující se hořlavostí)‘: ‚*bože mój, polož jě [nepřátele] ... jako pazderzie před obličejem větrovým*“ (ŽaltWittb 82,14); ‚*ona jě [vyzvědače] skry u pazderzi lněném, ješto sušieše na zdi*“ (ComestC 117b); o nehodnotné líbivosti vypovídá staročeské úsloví ‚*na krásném pazderzi rádi psi léhají*“ (PříslFlaš 45b). Pozoruhodný je doklad ‚*páliti peci pazderzym a kúdelí a smolú a chrástem*“ (BiblLitTřebT Dn 3, 46), v němž je n. *pazdeřie* překladem za lat. *naphtha*. Jan Gebauer ve svém Slovníku staročeském uvádí, že slovní tvar ‚*pazdeřím*“ je napsáno na místě vyradovaného *kluky*. Existuje totiž také staročeské slovo *kluk*, *klk*, *-a*, *-u* m., obyč. plur. *kluky*, *klky*, které Jan Gebauer vykládá nč. slovy ‚*cucky*, *pazdeří*‘⁷ a které nacházíme na stejném biblickém místě v Bibli olomoucké: ‚*nepřestáváchu ... služebníci královi páliti peci kluky a kúdelí a smolú a chrástem*“ (BiblOI Dn 3,46). J. Gebauer tlumočí názor J. Dobrovského (tamtéž, srov. pozn. 7), že staročestí překladatelé vyrozumívali ze souvislosti, že lat. *naphtha* znamená nějakou snadno hořlavou věc, ale poněvadž neuměli toto slovo přeložit, použili místo nafty pojmenování pro jinou jim známou snadno hořlavou látku, a to *kluky* nebo *pazdeřie*.

Zetřený len nebo konopí se vázaly. Ze dvou hrstí vznikla *žemně*, *-ě* (f.): ‚*amfira zemnye sit*“ (KlarBoh 844, De textoribus); ‚*amfira zemnye*“ (KlarGlosA 2566, De fabricis); ‚*ansita zemnye*“ (SlovOstřR 2a). Doloženo je i deminutivum *žemnička*: ‚*připravie sobě žemničku lnu ... chodila s lidmi ... po kostelech*“ (ŠtítAlžb 472a). Žemni se jinak říkalo *oblač*, *obláč*, *-ě* (m.): ‚*po dvú oblaczy*“ (UrbEml 54, po 1388); ‚*duo pondera stuppe, alias oblaczie*“ (UrbEml 55, po 1388); ‚*... tu [v Rosicích] platí úrok peněžítý na české groše, dávají obilí osepni... , oblači konopí*“ (ArchČ 17,415, po 1494); nebo *oblačěj*, *obláčěj*, *-ě* (m.): ‚*pondus stuppe videlicet oblaczieg*“ (UrbEml 32,

⁴ Práce s trdlicí je od 16. století běžným námětem kalendářových dřevořezů, na nichž bývá také zobrazována žena, která vytlouká dřevěným klepáčem zbylou dřevovinu. Viz Husa – Petráň – Šubrtová (1967, vyobr. č. 27); Petráň (1965, vyobr. na s. 74).

⁵ Nový a kol. (1974, s. 195).

⁶ Nový a kol. (1974, s. 194). V lexikálním archivu Staročeského slovníku f. *chrastačka* doloženo není, neuvádí ho Jungmannův slovník, PSJČ ani SSJČ, pouze Kottův slovník v hláskové podobě *chřastačka*, *křastačka*, *-y* f. (Kott, Fr. Š.: Česko-německý slovník I, Praha 1878, s. 541).

⁷ Gebauer, J.: Slovník staročeský II. Praha 1916, s. 57.

1367); „*pondus, quod vulgariter dicitur oblaezeg stuppe*“ (UrbEml 25).⁸ Slova *oblač*, *oblačěj* atd. ve staročeštině označovala svazek třeného lnu nebo konopí jako jednotku poddanské naturální dávky.⁹

Deset žemní tvořilo *pověšmo*, -a (n.): „*funseria žemně sit, fusoriumque powyesmo*“ (KlarBohE 844, De textoribus); „*xura poviesmo*“ (KlarGlosA 2564, De fabris). *Pověšmo* se také objevuje ve výčtu dávek: „...*powyesmye dvě*“ (UrbEml 68, 1390); „*dēdictvie své...s lesy..., kury, vajci, sýry, s pověšmy...prodali sú*“ (ListářRožmb 4,381, 1455). Třicet žemní podle odborné literatury tvořilo *svazek*.¹⁰ V tomto významu je *svazek*, -u (m.) doložen i ve staré češtině „*40 ligaturas vulgariter svazky*“ (UrbE 94).

Dalším úkonem bylo pročešávání suroviny. Jako nástroj pro pročešávání lnu se používala *vochle*, staročešsky *ochle*, -e (f.), též *hochle*, *vochle*: „*lateria ochle*“ (SlovVít 93b); „*ochle pecten*“ (KlarBohE 843, De textoribus; *hochle* KlarBohO); „*ochle late-na*“ (KlarGlosA 2561, De fabris); „*latena ochle, instrumentum mulierum*“ (SlovKapPraž O 32,10b). Produktem prvního „česání“ byla *kúdele*, *kúdel*, -e (f.), nesterpně silná vlákna horší kvality: „*nezústavil sem [lupič] ni kúdele*“ (DivKlemC 197b, 193); „*sběř hříšných jest jako kúele u pověšmo zavítá a jich dokonanie oheň plamenný*“ (BiblOl, Sir 21,10). Jak napovídá poslední doklad, koudel (jako ostatně všechny textilní suroviny) byla velmi hořlavá. Po dalším „česání“ zůstávaly *pačesy*, staročešsky *pačesi* (pl. m.): „*Concucia paczessi*“ (KlarGlosA 2570, De fabris). Tato krátká vyčesaná vlákna se stejně jako *kúdel* dále zpracovávala. O tom, že se *kúdel* spřádala, svědčí doklad „*rozprašti [Samson] nit z kúdele seskanú*“ (BiblOl Jdc 16, 9).

Pozastavme se u slova *pačesi* a povšimněme si, jak je utvořeno. Ke kořenu *-čes-*, který nás odkazuje ke slovesu *česati*, je připojena předpona *pa-*, označující zde něco podřadného. *Pačesi* jsou to, co zbývá po česání. Obdobně je tvořeno slovo *pazdeřie*. Předpona *pa-* se zde připojuje ke stejnému kořeni, jaký je ve slovese *dráti*. *Pazdeřie* je to, co zbývá po zedření lnu od dřevoviny.¹¹

Mluvili jsme o názvech pomůcek, kterými se zpracovávala na jemnější vlákna len a konopí. Podívejme se, jak se rozvolňovala vlákna vlny. Vlna se po vyprání a usušení proklepávala pomocí nástroje podobného luku s napnutou tětivou, která se těsně nad rozprostřenou surovinou rozkmitávala (Nový a kol., 1974, s. 196). Tuto práci vykonával *wlnotepec*, -ce (m.): „*lanarius wlnotepecz*“ (KlarGlosA 2664, De nautis). O velikosti jeho nástroje si můžeme udělat představu na základě dokladu: „*tomu [Jakubovi] ... hlava rozvrácena dřevem wlnotepczowym, až mu mozk z hlavy vyplul*“ (ComestS 401b).

Dále se vlna mykala, a to tak, že se vložila mezi destičky s krátkými hustými kovovými hroty, kterými se proti sobě pohybovalo, smýkalo. Tyto dvojice kartáčů se

⁸ J. Petráň (1965, s. 66) uvádí jako synonymum k názvu *oblač* pojmenování *panenka*. V staročešském lexikálním archivu slovo *panenka* ve významu ‚určité množství lnu‘ není doloženo. Srov. *panenka nití* (s. v. *panna*, Jungmann, J.: Slovník česko-německý III, Praha 1837, s. 25).

⁹ Srov. *oblač* ‚len okolo kuželu obvázaný‘ (Machek, J.: Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1971, s. 694).

¹⁰ Petráň, J.: Renesanční rozprávka z r. 1562 a technologie českého lnářství a soukenictví 16. a počátku 17. století. Český lid 52, 1965, s. 66.

¹¹ Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1971, s. 424.

v literatuře nazývají *karda* (Nový a kol., 1974, s. 197), ve staré češtině ale toto pojmenování není doloženo. Mykání prováděly zejména ženy, zvané *mykačky*, sg. *mykačka*, -y (f.): „*pectrix mykačzka*“ (SlovKlem 72a); Oldřich z Rožmberka povoluje soukeníkům ze Soběslavi, aby „*každý mistr ... dvěma mikačkami dělal, leč by mistři jiní jich nepotřebovali, tehdy muož přisaditi*“ (ListářRožmb 4,449, 1438). Podoba *mykač* je doložena pouze za lat. *mirgie*, „*mirgie mykaczy*“ (MamUKA 29a). Jiný staročeský název pro mykače je *kramplěř*, -ě (m.) (TomekDěj 2,373 a 381). Vlna také podstupovala pročešávání. K tomu se používaly kartáče s kovovými hroty, pro něž máme staročeské pojmenování *počesáníe*, -ie (n.): „*colustramen poczessanye*“ (KlarGlosA 2576, De fabris); „*collustramen pocze]]anie*“ (SlovVeleš 91a). Podobně jako vlna se upravovala bavlna.

Dospěli jsme k okamžiku, kdy byla textilní surovina připravena k předení. V staročeských latinsko-českých slovnících se zachoval název *nad'anie*, -ie (n.) pro nějakou pomůcku v této fázi textilní výroby: „*sarticulum nadanie*“ (KlarGlosA 2576, De fabris); „*sarticulum nadanie*“ (SlovVeleš 109b).¹² Dále už by následovaly výrazy zachycující průběh spřádání.

Slovní zásoba, pojmenovávající reálie z oblasti historické textilní výroby v novodobé odborné literatuře a člancích s touto tematikou, přirozeně přesně neodpovídá autentické slovní zásobě příslušného období, jazyk výkladu je soudobý. Přesto je funkce dobových pojmenování nezastupitelná a při popisu a výkladu historických reálií je třeba mít na zřeteli, kdy užíváme jisté pojmenování jako termín, kdy jako výklad a kdy se uchylujeme k interpretaci na základě pozdějších dokladů. Cílem tohoto příspěvku bylo prozkoumat slovní zásobu vztahující se k vymezenému problému (příprava suroviny k předení). Můžeme konstatovat, že se podařilo ověřit a shromáždit početnou skupinu staročeských lexikálních jednotek. Doloženost některých z nich je ovšem omezená. Tato speciální slovní zásoba byla excerpována nejvíce z dobových slovníků a textů právní povahy (staročeské odborné prameny týkající se vymezené oblasti nejsou dochovány), což neumožňuje prozkoumat, jak lexémy v jazyce skutečně fungovaly, jak byly příznakové apod. Nabízejí se však jiné možnosti jejich dalšího studia, z nichž je zajímavé zejména srovnání s lexikem mladších období.

Literatura:

HUSA, V.: Výrobní vztahy v českém plátenictví v 15. a první polovině 16. století. Český lid 1957, 44, s. 1 – 11.

HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních. Praha 1967, s. 42 – 44 aj.

NOVÝ, Z. a kol.: Dějiny techniky v Československu. Praha 1974, s. 192 – 209.

PEČÍRKOVÁ, J.: Příze – nit – vlákno. Naše řeč 1986, roč. 69, s. 167 – 168.

PETRÁŇ, J. a kol.: Dějiny hmotné kultury I/2. Praha 1985, s. 689 – 701.

PETRÁŇ, J. a kol.: Dějiny hmotné kultury II/2. Praha 1997, s. 593 – 607.

PETRÁŇ, J.: Renesanční rozprávka z r. 1562 a technologie českého lnářství a soukenictví 16. a počátku 17. století. Český lid, 1965, roč. 52, s. 65 – 75.

---

¹² Srov. zast. ob. *nadít kužel* ‚ovinout (lnem)‘, Slovník spisovného jazyka českého II, Praha 1964, s. 20.

STAŇKOVÁ, J.: Textil ze 13.–15. století v archeologických výzkumech českých zemí. Český lid, 1967, roč. 54., s. 155 – 169.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Staročeský slovník. I. díl (sešit 1 – 7) na – objíjeti sě. Praha 1977.

Staročeský slovník. II. díl (sešit 8 – 15) obilé – ožžený. Praha 1984.

Staročeský slovník. III. díl (sešit 16 – 21) paběničský – pravý. Praha 1996.

Staročeský slovník. IV. díl, sešity 22 – 26 prazápis – při, Praha 1998 – 2008.

TRKOVSKÁ, V.: Poznámky k vývoji oděvu na našem území v raném středověku. Český lid 1965, roč 52, s. 295 – 304.

Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny, <http://vokabular.ujc.cas.cz/>, 25. 2. 2009.

WINTER, Z.: Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století. Praha 1906.

WINTER, Z.: Dějiny kroje v zemích českých od počátku stol. XV. až po dobu bělohorské bitvy. Praha 1893.

ZÍBRT, Č.: Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské. Praha 1892.

ZÍBRT, Č.: Toč se a vrč, kolovrátku... Obrázky z přástek bývalých. Praha 1909.

Z historie slov a věcí. Pravidelná rubrika Svobodného slova, vydávaná od r. 1973 do r. 1986 autorským kolektivem Staročeského slovníku ÚJČ ČSAV.

* Příspěvek byl podpořen projektem Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů až po současný stav) řešeným v rámci programu MŠMT „Centra základního výzkumu“ (reg. č. LC 546).